

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԶԱՆԳԵՂՈՒՐՈՒՄ

(1920 թ. հուլիս—հոյեմբեր)

1918 թ. մայիսից, երբ Անդրկովկասում առաջացան երեք անկախ պետություններ՝ Վրաստանի Հանրապետությունը, Հայաստանի Հանրապետությունը և Ադրբեջանի Հանրապետությունը, որոշ երկրամասեր, դրանց թվում նաև Զանգեզուրը, դարձան վիճելի՝ համապատասխան պետությունների միջև։ Ադրբեջանի կառավարությունը Զանգեզուրը համարում էր իր պետության անբաժան մասը։ Այդ հարցը լուծելու համար հարևան պետությունները դիմել են ինչպես դիվանագիտական միջոցների, այնպես էլ ռազմական ընդհարումների, որոնք որևէ վերջնական արդյունքի չեն հանգեցրել՝ կողմերի միջև ուժերի մոտավոր հավասարակշռության բերումով։

Ուժերի այդպիսի փոխհարաբերությունը կտրուկ խախտվեց 1920 թ. ապրիլին, երբ Ադրբեջանը, խորհրդայնականով, ձեռք բերեց հզոր դաշնակից՝ խորհրդային Ռուսաստանին, որի զորքերը, պաշտպանելով Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը, 1920 թ. հուլիսի 5-ին մտան Հայաստանի Հանրապետության պետական սահմանները և գրավեցին Գորիսն ու Սիսիանը։ Երկրամասում ստեղծվեց իշխանության նոր մարմին՝ Հեղկոմ, որի անդամները դարձան Հակոբ Կամարին (նախագահ), Քրիստափոր Մկրտչյանը (քարտուղար), Միխայիլ Զալյանցը, Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանը և Լևոն Առուստամյանը։ Հեղկոմին կից ստեղծ-

վեցին Բաթիններ՝ երկրամասի սոցիալ-տնտեսական վիճակը կարգավորելու համար: Հենց հուլիսի 5-ին Հեղկոմը հրապարակեց իր առաջին հայտարարությունը, ըստ որի ամբողջ քաղաքացիական իշխանությունը Ջանգեզուրում պատկանում էր Հեղկոմին՝ որպես խորհրդային իշխանության բարձրագույն մարմին¹:

Չնայած Կարմիր բանակն արդեն գրավել էր Ջանգեզուրը, բայց խորհրդային կողմը դեռևս վերջնական պատկերացում չուներ, թե ինչ վարչատարածքային կարգավիճակ է ունենալու երկրամասը:

Հուլիսի 8-ին Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի անգամ Օրջոնիկիձեին ուղղված հեռագրում ՌՍՖՍՀ ազգությունների գործերի ժողկոմ Ստալինը նշում է, որ չի կարելի անընդհատ խուսանավել կողմերի միջև, պետք է պաշտպանել կողմերից մեկին, ներկա պայմաններում՝ Ադրբեյջանին՝ Թուրքիայի հետ միասին²:

Այլ կարծիք ունեւ Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Չիչերինը: Հուլիսի 9-ին հեռագրելով Օրջոնիկիձեին, նա տարակուսում էր այն փաստի առթիվ, որ իրենց անընդհատ հիշեցնում են, թե առանց Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի Բաքվում կխարխլվեն խորհրդային կարգերը: Առարկելով դրան, Չիչերինը եզրակացնում էր, որ եթե խոսքը վերաբերում է խորհրդային իշխանության ազդեցության տարածմանը, ապա, դրա համար բավական է նաև ռուսական խորհրդային զորքերի առկայությունը: Հակառակ դեպքում, շարունակում է նա, այդ միացումը կնպաստի մահմեդական-ազգայնամոլների նվաճողական ձգտումներին և, փաստորեն, ՌՍՖՍՀ-ն կնմանվի մուսավաթական Ադրբեյջանին³:

Հուլիսի 14-ին, Օրջոնիկիձեն և Անդրկովկասում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Լեգրանը Բաքվից հեռագ-

1 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ք. 2, գ. 158, թ. 1:

2 Нагорный Карабах в 1918—1923 гг. Сборник документов и материалов. Ереван, 1992, с. 524.

3 Նույն տեղում, էջ 528:

բելով Չիչերինին, վիճելի տարածքների նկատմամբ արտահայտեցին այլ տեսակետ, ըստ որի Ղարաբաղը միացվում էր Ադրբեջանին, Նախիջևանը, Շարուր-Դարալագյաղը և Օրդուբադը՝ Հայաստանին, իսկ Զանգեզուրը համարվում էր վիճելի⁴։

Այսպիսով, քաղաքական-դիվանագիտական գործունեության մեջ զբաղվող գործիչները՝ հանձինս Չիչերինի, Լեզրանի և Օրդուբեյկիձեի, Զանգեզուրի հարցը դիտում էին ՌՍՖՖՀ արեւելյան քաղաքականության համալիրում։

Ադրբեջանի պաշտոնական տեսակետն արտահայտվեց հուլիսի 15-ին Բաքվում կայացած Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյի նիստում, որին մասնակցում էին Նարիմանովը, Միկոյանը, Լեզրանը, Օրդուբեյկիձեն, Հուսեյնովը, Կարաևը, 11-րդ Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի ներկայացուցիչները և ուրիշներ։ Բյուրոն որոշեց Ղարաբաղը և Զանգեզուրը միացնել Ադրբեջանին, առաջարկել ռուսական բանակին գրավել Նախիջևանը և մյուս տարածքները։ Միաժամանակ Լեզրանին առաջարկվեց խաղաղության պայմանագիր չկնքել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ, մինչև Հայաստանի ներքին իրավիճակի մասին ամբողջական տեղեկությունների ստացումը⁵։

Ադրբեջանի ղեկավարության նման վերաբերմունքը բացատրվում էր շատ պարզ. դա ազգայնական մոտեցում էր, որը չէր փոխվել այնտեղ խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո էլ։ Իսկ 11-րդ բանակի հրամկազմն Ադրբեջանին նայում էր զուտ ՌՍՖՖՀ դաշնակցի տեսանկյունից, որին որպես խորհրդային երկիր, անհրաժեշտ էր օգնել, իսկ «միջազգային իմպերիալիզմի դաշնակից» Հայաստանին՝ ճշնշել։

⁴ Նույն տեղում, էջ 537։

⁵ Նույն տեղում։

Այսպիսով, ի հայտ եկան հարցի լուծման երկու տարբեր մոտեցումներ:

Հարցի կարգավորման երկու տարբերակներն էլ սպառնում էին Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգությանը, ուստի Հայաստանի կառավարությունը չէր կարող հանդուրժել դրանց իրականացումը, ինչպես նաև խորհրդային զորքերի ներկայությունը Զանգեզուրում: Այդ պատճառով 1920 թ. հուլիսի 12-ին, երբ Հայաստանի կառավարության նախագահ Հ. Օհանջանյանը հեռագրեց Չիչերինին, չառուսական զորքերի մուտքը Ղարաբաղ և Զանգեզուր դիվանագիտորեն վերագրեց 11-րդ բանակի հրամկազմի՝ Հայաստանի Հանրապետության սահմաններին ծանոթ չլինելու հանգամանքին, հույս հայտնելով, որ կարմիր զորամասերը դուրս կգան տարածաշրջանից, և բոլոր վիճելի հարցերը կլուծվեն հայ-ադրբեջանական կոնֆերանսում: Հայաստանի կառավարությունը լավ էր հասկանում, որ ռուսական զորքերը կանխամտածված են մտել Զանգեզուր, բայց չունենալով համապատասխան ռազմատնտեսական հզորություն, ստիպված էր շարել հարաբերությունները ՌՍՖՍՀ-ի հետ և փորձում էր դիվանագիտորեն լուծել վիճելի տարածքների հարցը:

Չիչերինն իր հերթին, լցանկանալով սրել հայ-ռուսական հարաբերությունները, Հ. Օհանջանյանին ուղղված պատասխան հեռագրում, 1920 թ. հուլիսի 20-ին, կարմիր բանակի մուտքը երկրամաս փորձեց բացատրել հայ-ադրբեջանական ազգամիջյան բախումներ թույլ չտալու ձգտումով, որը, թույլ կալն, հայկական կողմի համար համոզիչ փաստարկ չէր:

Գիտակցելով, որ իրեն չի հաջողվի ստիպել ՌՍՖՍՀ կառավարությանը՝ դուրս բերել իր զորամասերն այդ երկրամասից, Հայաստանի կառավարությունն աշխատեց ռուս-հայկական բանակցություններում հասնել համաձայնության ինչպես վիճելի տարածքների, այնպես էլ Զանգեզուրում գանը-

6 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 38, թ. 122:

7 ՏԵՍ նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 179:

վող Կարմիր բանակի զորամասերի իրավական կարգավիճակի և գործունեության վերաբերյալ:

Մոսկվայում տեղի ունեցող բանակցությունների ընթացքում Չիչերինը հայկական կողմին առաջարկել էր Օրջոնիկիձե-Լեգրան տարբերակը: Հուլիսի 19-ին Չիչերինը հեռագրով Օրջոնիկիձեին և Լեգրանին տեղեկացնում էր, որ հայկական պատվիրակությունը լիազորված չէ այդպիսի տարածքային զիջումներ անելու, ուստի այդ հարցերով բանակցությունները պետք է վարվեն միայն Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ:

Բանակցությունների ժամանակ Զանգեզուրում վերսկրուվեցին ռազմական գործողությունները: Դրոն, որն իր էքսպեդիցիոն ջոկատով նահանջել էր Դարալագյազ, հուլիսի վերջին անցավ հարձակման՝ ունենալով 200 հեծյալ և 200 հետևակային զինվոր, ինչպես նաև 8 հրանոթ: Կարմիր բանակի զորամասերը ստիպված էին հուլիսի 31-ին թողնել Բազարչայ գյուղը, օգոստոսի 1-ին՝ Անգեղակոթը և օգոստոսի 2-ին՝ Գորիսը:

Կարմիր բանակի զորամասերը հետ նահանջեցին դեպի Զաքուղի ձոր: Նրանց նահանջելուց առաջ, օգոստոսի 2-ի գիշերը, Զանգեզուրի Չեկայի հրամանով գնդակահարվեցին Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի անդամներ Արշակ Շիրինյանը և Վահան Խորենին, ինչպես նաև Զաքար Տեր-Ղազարյանը և Միխայիլ Ադամյանը: Գնդակահարությունների մասին տեղյակ պահվեց տեղի բնակչությանը⁸: Բացի նրանցից, Գորիս-Շուշի ճանապարհի Մակեր կոչված վայրում, Արմենակ Ղարաբյուղյանի հրամանով, գնդակահարվեցին նաև Զաքար Տեր-Դավթյանը (Որոտանի կոմիսար), Սաքո Յապոնը, Փարսադան Մելիք-Փարսադանյանը և ուրիշներ (17 պետական-քաղաքական գործիչներ)¹⁰: Օգոս-

8 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1100, ք. 1:

9 Հեռահայաստանի հերոսամարտը, Երևան, 1991, էջ 66:

10 Արյունոտ գիրք, Գորիս, 1921, էջ 22:

տոսի 7-ին Հ. Օհանջանյանը բողոքի հեռագրեր ուղարկեց Չիչերինին, Կիրովին, Լեզրանին: Գնդակահարությունների նախաձեռնողները, հավանաբար, 11-րդ Կարմիր բանակի հատուկ բաժնի աշխատակիցները և տեղացի բուլշևիկներն էին, որովհետև Չիչերինը Լեզրանին և Կիրովին ուղղված հեռագրերում պահանջում էր մանրամասն զեկուցել այդ իրադարձությունների մասին:

Չնայած 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերը նահանջել էին, բայց նրա հրամկազմն ուժերի վերախմբավորում էր կատարում՝ նախապատրաստվելով հակահարձակման: Իսկ մինչ այդ, 11-րդ բանակի բարձրագույն և միջին հրամանատարական կազմը սկսեց վերջնադրային լեզվով խոսել Դրոյի և Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի հրամանատարության հետ: Օգոստոսի 1-ին Ռուսաստանի 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին վերջնադիր ներկայացրեց Դրոյին՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում հետ քաշել զորքերը իրենց նախնական դիրքերը: Նա զգուշացրեց նաև, որ եթե պատասխան չստացվի կամ պատասխանը չբավարարի իրենց, ապա կանցնեն վճռական հակահարձակման¹¹, նույն օրը 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Վասիլենկոն և ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Լուկինը նմանատիպ վերջնադիր ներկայացրին Հայաստանի Հանրապետության զորքերի հրամանատարությանը: Նրանք պահանջեցին մինչև օգոստոսի 5-ը դադարեցնել ռազմական գործողությունները, հակառակ դեպքում սպառնում էին Կարմիր բանակի պատասխան քայլերով¹²:

Վերջնադրերի լեզվից պարզ էր դառնում, որ Կարմիր բանակի հրամանատարական կազմը պատրաստվում էր ռազմական գործողությունների, անկախ պատասխանի բովանդակությունից: Այդ վերջնադրերը մեկ անգամ ևս ցույց տվեցին, որ ՌՍՖՍՀ արտոնողկոմատի և 11-րդ Կարմիր բանակի տեսակետները վիճելի տարածքների մասին տարբեր էին:

11 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ա. 106, ք. 1, 2:

12 Նույն տեղում, գ. 104, ք. 1:

Վերջնագրերի կապակցությամբ Հ. Օհանջանյանը օգոստոսի 3-ին բողոքի հեռագիր ուղարկեց Զիլբրինին, նշելով, որ Հայաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու մասին Ռուսաստանի հայտարարությունները ամբողջովին տարբերվում են խորհրդային գործերի առանձին հրամանատարների վերջնագրերից: Նա հույս էր հայտնում, որ ՈՍՖԽՀ կառավարությունը կվերացնի հակասությունը՝ հօգուտ Հայաստանի հետ բարեկամական պայմանագիր կնքելու¹³, խորհրդային բանակի հրամանատարական կազմի վերջնագրերից դժգոհ էր անգամ լեզբանը: Օգոստոսի 6-ին հեռագրելով Ռոստով՝ Կովկասյան ճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդին, նա մասնավորապես հայտնում էր, որ 11-րդ բանակի հրամկազմը սկսել է զբաղվել ինքնուրույն քաղաքականությամբ և վերջնագրեր է ներկայացնում Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությանը, այսինքն՝ բանակի հրամանատարական կազմը դուրս է գալիս իր իրավասություններից: Նա Կովկասի ռազմահեղափոխական խորհրդի կողմից պահանջում էր 11-րդ բանակի հրամանատարական կազմին տեղյակ պահել այն մասին, որ Հայաստանի կառավարության հետ բոլոր կապերը պետք է կայանան միայն Հայաստանի Հանրապետությունում ՌՍՖՍՀ լիազորի միջոցով¹⁴:

Մինչ շարունակվում էին դիվանագիտական հայտագրերի փոխանակումները կողմերի միջև, Զանգեզուրում ծավալվում էին ռազմական գործողություններ:

Օգոստոսի 3-ին ուժեղ մարտեր էին ընթանում Տեղ գյուղի համար: Գյուղի հարակից բարձունքները գտնվում էին հայկական ուժերի հսկողության տակ, իսկ Կարմիր բանակի ստորաբաժանումներն անհաջող փորձեր էին անում գրավելու բարձունքները: Օգոստոսի 4-ին Կարմիր բանակի ստորաբաժանումները կրկին երկու անհաջող փորձ կատարեցին:

13 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թթ. 220—223:

14 ՀՀ ՂՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 115, թ. 1:

Բազմական գործողությունների ականատեսս Ե. Միրազ-
յանը, որը Դրոյի խնդրանքով մինչև Զաքար Յուլյանի գալը
ղեկավարում էր Զանգեզուրի ժամանակավոր վարչությունը,
տեղեկություններ է հայտնում հայկական ուժերի թուլության,
անմարսունակության մասին, թեև որոշ ջոկատներ կատաղի
ղիմադրում էին¹⁵:

Օդոստոսի 6-ին Կարմիր բանակի զորամասերին հաջող-
վեց դուրս մղել Դրոյին խնձորեսկ և Տեղ գյուղերի վրա իշխող
բարձունքներից և, շարունակելով հակահարձակումը, օգոս-
տոսի 9-ին գրավել Գորիսը¹⁶:

Չնայած ռազմական գործողություններին, շարունակվում
էին հայ-ռուսական բանակցությունները: Դրանք ավարտվե-
ցին 1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի կնքմամբ, ըստ
որի կողմերի միջև դադարեցվում էին ռազմական գործողու-
թյունները, իսկ վիճելի տարածքները՝ նախիջևանը, Զանգե-
զուրն ու Ղարաբաղը ժամանակավորապես զբաղեցնելու էին
ռուսական զորքերը: Համաձայնագիրը չէր կանխորոշում տյգ
տարածքների ապագա պատկանելիությունը կողմերից որևէ
մեկին, այլ միայն նպատակ ուներ նպաստավոր պայմաններ
ստեղծել խաղաղ միջոցներով վեճը լուծելու համար:

Համաձայնագիրը Հայաստանի համար դրական էր այն-
քանով, որ ձախողում էր Ադրբեյջանի ղեկավարության ձեռ-
քառումը՝ տիրել Ղարաբաղին, չնայած, իր հերթին, Հայաս-
տանն էլ ստիպված էր Զանգեզուրը դիտել որպես վիճելի տա-
րածք: Դրական էր նաև այն, որ վիճելի տարածքների հարցը
լուծվելու էր հայ-ռուսական հաշտության պայմանագրի հի-
մունքներով: Հայաստանը հույս ուներ ավելի օբյեկտիվ և
նպաստավոր պայմանագիր կնքել Ռուսաստանի հետ, որի
տեսակետը Զանգեզուրի հարցում տարբերվում էր Ադրբեյջանի
տեսակետից: Հայաստանի համար ձեռնտու էր նաև ռազմա-
կան գործողությունների դադարեցումը, որովհետև դրանք

¹⁵ ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, թ. 155:

¹⁶ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1032, ց. 8, գ. 112, թ. 1:

մեծ վնաս էին հասցնում Հայաստանի տնտեսությանը, որն առանց այդ էլ վատթար վիճակում էր:

Ըստ համաձայնագրի, Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի ղեկավարությունը Դրոյին և Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատար Գարեգին Նժդեհին հրամայեց հեռանալ Զանգեզուրից: Սակայն նրանք տարբեր մոտեցումներ դրսևորեցին հրամանի նկատմամբ: Եթե Դրոն հակված էր անխոս կատարել հրամանը, ապա Նժդեհի մոտ առաջացել էին տարաբնույթ հարցեր, որոնք պատասխանի կարիք ունեին: Որոշ հարցերի պարզաբանման համար Նժդեհը օգոստոսի 13-ին Հայաստանի վարչապետին և զորքերի հրամանատար Նազարբեկովին ուղղեց գրություն, որտեղ մասնավորապես շեշտում էր մի քանի հարցեր. ի՞նչ է լինելու Գողթան գավառի դրությունը, որը չէր մտնում Զանգեզուրի վարչական սահմանի մեջ, ի՞նչ երաշխիք կա, որ թշնամին տեղ չի դառնա Կապարգողթի շորս ապրտամբ շրջաններին¹⁷, Նժդեհը հրաժարվեց լքել Զանգեզուրը:

Համաձայնագրի կնքումից հետո հաստատվեց խորհրդային իշխանություն: Տեղական իշխանության մարմինները և Կարմիր բանակի զորքերի հրամկազմը հաճախ բնակչության նկատմամբ կիրառում էին բռնազրավումների, անօրինական ձերբակալությունների և զնդակահարությունների քաղաքականություն: Դա ժողովրդի մեջ առաջացնում էր բողոքի ալիք, որը կարող էր պռոթվալ:

Ջնայած կնքված համաձայնագրին, օգոստոսի 15-ին Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովը Օրշոնիկիձի հետ հեռուսաազրույցում պնդում էր Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կցել Ադրբեջանին, այդ տարածաշրջանը դարձնել հենակետ Հայաստանի դեմ խորհրդային քարոզչություն տանելու համար¹⁸, Միաժամանակ, Ադրբեջանի կառավարությունն առաջարկեց օգոստոսի 20-ին հրավիրել հայ-ադրբ-

¹⁷ Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, էջ 68:

¹⁸ Нагорный Карабах в 1918—1923 гг., с. 577.

բեղանական կոնֆերանս: Բայց, քանի որ ըստ օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքների հարցի լուծումը կայանալու էր ռուս-հայկական համաձայնագրի հիմունքներով, ուստի օգոստոսի 22-ին Հ. Օ. հանջանյանը Ադրբեջանին տվեց մերժողական պատասխան:

Ջանդեգուրի մի մասը՝ Կապարգողթը, դեռևս դուրս էր Կարմիր բանակի հսկողությունից և բանակի հրամկազմը լավ էր հասկանում, որ Ջանդեգուրում իրենց դիրքերն ամուր չեն կարող լինել այնքան ժամանակ, քանի դեռ գոյություն ունի ապստամբ Կապարգողթը: Ուստի նա ժրագրեց ապստամբ շրջանի գրավումը:

1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին մոտ 3000 կարմիրբանակայիններ հարձակվեցին հոտանան և Զեյվա գյուղերի, ինչպես նաև ռազմավարական նշանակություն ունեցող Ինջաբեկ լեռան ուղղությամբ¹⁹:

Ստեղծված պայմաններում տեղի բնակչության կարծիքն իմանալու համար 1920 թ. սեպտեմբերի 6-ին Կալերում տեղի ունեցավ ժողով՝ Գենվազի 13 գյուղերի 2-ական ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, որը որոշեց կռիվ մինչև վերջ²⁰:

Կարմիր բանակի զորամասերին հաջողվեց սեպտեմբերի 8-ին գրավել Ղափանը, որտեղ ստեղծվեց Հեղկոմ՝ Բազրաս Հարությունյանի գլխավորությամբ: Կատաղի մարտերը տեղափոխվեցին Արևիկի (Մեղրու) շրջան, որտեղ Կարմիր բանակը, հանդիպելով ուժեղ դիմադրության, նահանջեց:

Սեպտեմբերի վերջերին և հոկտեմբերին Կարմիր բանակի զորամասերը նորից փորձեցին գրավել շրջանը, բայց նրանց բոլոր հարձակումներն ավարտվեցին անհաջողությամբ:

Ապստամբների հաղթանակները մեծ ոգևորությամբ ընդունվեցին ինչպես տեղական բնակչության շրջանում, այնպես էլ Պարսկաստանի հյուսիսում, որտեղ բոլշևիկների կող-

19 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. Դ, գ. 441, ք. 170:

20 Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, էջ 77:

մից հրահրված Շիրինդիլ խանը ապստամբություն էր բարձրացրել Արշադ խանի դեմ: Սյունիքի անկումն առավել կծանրացնե՞ր Պարսկաստանի հյուսիսի քաղաքական իրավիճակը, ուստի պատահական չէր սեպտեմբերյան հաղթանակներից հետո Պարսկաստանի ներկայացուցիչ Մութալիմ Սահրանլի խանի ժամանումը Կարճևան՝ Նոթեհին շնորհավորելու համար: Պարսկաստանի ներկայացուցչի հետ հանդիպման ժամանակ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց, ըստ որի Նոթեհին տեղյակ էին պահելու Օրդուբադում կատարվող ադրբեջանական գործողությունների մասին:

9. Նոթեհին հաջողվեց ոչ միայն հաջող դիմադրություն կազմակերպել, այլև ապստամբություն բարձրացնել՝ Ղափանում: Ապստամբները հոկտեմբերին ազատագրեցին Ղափանը: Նոթեհի ձեռքն ընկավ մեծ քանակությամբ ռազմամթերք, ինչպես նաև հակառակորդի արխիվը²¹: Մի քանի օր անց, հոկտեմբերի 12-ին, ապստամբեց Սիսիանի բնակչությունը՝ Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ, և հոկտեմբերի 14-ին ազատագրվեց նաև այդ շրջանը: Ապստամբների կողմից ձերբակալվեցին և զնդակահարվեցին Բ. Հարությունյանը, Քրիստափոր Մկրտչյանը, Մեղրու շրջանի չկայացած Հեղկոմի նախագահ Համբարձում Համբարձումյանը, Աղալո Իսաղուլյանը և ուրիշներ:

Փորձելով մարել ապստամբության ալիքը, 11-րդ բանակի հրամանատարությունը հոկտեմբերի 14-ին Ջանգեզուրում հայտարարեց ռազմական դրություն և մտցրեց պարետային ժամ, որի խախտողներին զնդակահարելու էին տեղում՝ առանց դատի²²: Հոկտեմբերի 16-ին Նեստերովսկին կոչ արեց Ջանդեղուրի բնակչությանը՝ առաջարկելով դադարեցնել ապստամբությունը և ցրվել տները: Հակառակ դեպքում սպառնում էր սպանությամբ և ավերումներով²³:

²¹ Նույն տեղում, էջ 90:

²² ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 138, թթ. 1, 2:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 142, թ. 8:

Չնայած հրամանների դաժանությունը, նեստերովսկուն չհաջողվեց ճնշել ապստամբներին: 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարական կազմը, ցանկանալով համակարգել Ջանգեղուրի և Ղարաբաղի զորամիավորումների գործողությունները, հոկտեմբերի 25-ին դրանք միավորեց Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի ակտիվ մասնակից Կուրիշկոյի հրամանատարության տակ: Առաջին հրամանով նա այդ զինվորական ստորաբաժանումներից ստեղծեց Ջանգեղուրի հարվածային խումբ: Ավարտելով ուժերի վերախմբավորումը, նա պատրաստվեց անցնել լայնածավալ հարձակման հոկտեմբերի 31-ին:

Ռազմական գործողություններին զուգընթաց Երևանում շարունակվում էին բանակցությունները հայ-ռուսական պայմանագրի նախագծի շուրջ: Բանակցությունների արդյունքը եղավ 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ին կողմերի միջև կնքված արձանագրությունը, որտեղ որոշված էին այն պայմանները, որոնք կատարելու շնորհիվ միայն հնարավոր կլիներ կնքել հայ-ռուսական պայմանագիրը, որի նախագիծը պատրաստ էր: Այդ պայմանների համաձայն, ՌՍՖՍՀ և ԱդրՄհՀ կառավարությունները ճանաչելու էին նախիջևանի և Ջանգեղուրի անցումը Հայաստանին, դուրս բերելով իրենց զորքերն այդ տարածաշրջանից: Իր հերթին Հայաստանը պարտավորվում էր հրաժարվել Ղարաբաղի նկատմամբ տարածքային հավակնություններից: Արձանագրությունը ընդունելի էր Հայաստանի համար, որքանով ռուսական կողմը պարտավորվում էր ճանաչել Ջանգեղուրի և նախիջևանի պատկանելիությունը Հայաստանին:

Արձանագրության նկատմամբ խիստ բացասական վերաբերմունք ցուցաբերեցին Ադրբեջանի կուսակցական և պետական ղեկավարները, ինչպես նաև ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի անդամները:

Արձանագրությունը ղկանգնեցրեց Կուրիշկոյի Ջանգեղուրյան հարվածային խմբի նոյեմբերի 3-ի հարձակումը, որի նպատակն էր Ղափանի վերանվաճումը: Սակայն Կուրիշկո-

յին հաջողվեց դրավել միայն Արծվանիկ ու Յալչի գյուղերը, որոնք մի քանի օր անց կրկին անցան ապստամբների ձեռքը:

Ըստ Կուրիշկոյի. իրենց պարտության պատճառը եղանակի կտրուկ վատթարացման պայմաններում լեռնանցքների դժվարամատչելի դառնալն էր, ինչպես նաև բանակայինների մոտավորապես 70 տոկոսի ոչ մարտունակ լինելը: Այդ պատճառով զանգեզուրյան հարվածող խմբի հրամանատարությունը ստիպված էր դադարեցնել հետագա առաջխաղացումը և փորձել պահել գրավված տարածքը:

Հենվելով ռազմական հաջողությունների վրա, Գ. Նըթ-դեհը նոյեմբերի 14-ին Կարմիր բանակի հրամկազմին վերջնագիր ներկայացրեց՝ պահանջելով հեռանալ Զանգեզուրից²⁴, ի պատասխան այդ վերջնագրի, Կարմիր բանակի զորամասերը վերսկսեցին ռազմական գործողությունները, որոնք անարդյունք շարունակվեցին մինչև նոյեմբերի 20-ը: Նոյեմբերի 21-ին ապստամբները, իսկ 22-ին՝ Նժդեհը մտան Գորիս:

Ազատագրված Զանգեզուրում Գ. Նժդեհի ղեկավարությամբ ստեղծվեց գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդ՝ որպես իշխանության բարձրագույն մարմին²⁵:

Դեպի Ղարաբաղ նահանջած Կարմիր բանակի զորամասերի հետ հեռացավ տեղական կոմունիստների մի մասը, մյուսները մնացին Զանգեզուրում՝ ընդհատակյա գործունեության համար:

Կարմիր բանակի պարտությունը ստիպեց 11-րդ բանակի հրամկազմին կատարել կադրային փոփոխություններ: 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերի՝ 22. 11. 1920 թ. № 712 հրամանի համաձայն, ապստամբությունը ճնշել չկարողանալու և հատկապես հոկտեմբերի անհաջող մարտերի համար իրենց պաշտոններից ազատվեցին 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին, նույն դիվիզիայի կոմիսար

²⁴ Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, էջ 106:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108:

Բերեժկոն և ուրիշներ: Ի պատասխան այդ հրամանի, դեկտեմբերի 2-ին նետերովսկին ընդարձակ զեկուցագիր ներկայացրեց 11-րդ բանակի հրամանատարությանը, որտեղ տրվում էին ապստամբության հաղթանակի պատճառները: Նույն ապստամբների հաջողությունը բացատրում էր մի քանի ամիս շարունակ կոմունիստների և բանակի կողմից Զանգեզուրում վարած սխալ քաղաքականությամբ, որը բնակչությանը ստիպել էր դիմել ապստամբության:

28-րդ դիվիզիայի նոր հրամանատար Սեմյոնովը նոյեմբերի 26-ին Նժդեհին առաջարկեց դադարեցնել ռազմական գործողությունները և սկսել բանակցություններ: Առաջարկն ընդունվեց Նժդեհի կողմից:

Սակայն մի քանի օր անց, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանը խորհրդայնացավ և իշխանությունն անցավ բոլշևիկներին: Այդ նոր քաղաքական իրադրությունը Զանգեզուրի ազատագրական շարժման ուղին դրեց նոր հունի մեջ: